

भारतातील स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्वाचे स्वप्न पाहणारे महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :

एक अभ्यास

प्रा. डॉ. अनिल सुधाकर घस्ते माजी मानसशास्त्र विभागप्रमुख, कमला कॉलेज, राजारामपुरी, कोल्हापूर

मो. ९७३०३९९५५२

• प्रास्ताविक

आजचे जग प्रचंड संपत्तीची निर्मिती करत आहे. पण बेकारीने ग्रासलेल्या तरुणांची संख्या वाढत आहे. जगात चैन विलासी जीवन जगणाऱ्या लोकांचा मोठा समूह आहे परंतु दोन वेळाचा घास न मिळाल्याने उपासमारीने मरणाऱ्या लहान मुलांची संख्या वाढत आहे. कोरोनाच्या काळात भयकंपीत झालेले जग आपण पाहिले आहे. भाकरीच्या शोधासाठी गावेच्या गावे सोडून मोठ्या शहरांकडे पोटाची खळगी भागविण्यासाठी धावलेल्या लोकांना कोरोनाच्या महामारीत पुन्हा गावाकडचा रस्ता धरावा लागला. ज्यांना योग्यवेळी औषधोपचार मिळाला ती माणसं जगली पण ज्यांना दारिद्र्याने ग्रासलेले होते. हातात पैसा नव्हता असे लोक उपचाराविना मेले. सारे जगच या महामारीने भयकंपीत झाले. आज या पृथ्वीवरचा माणूस एकाकी, भयभीत आणि असहाय बनला आहे. भरसमुद्रात तहानेने व्याकुळ झालेल्या माणसासारखी आपली अवस्था झाली आहे. आजच्या जगात माणूस अगतिक बनला आहे. या सर्व परिस्थितीत तो आपले माणूसपणच गमावत आहे. केवळ राजकीय प्रगतीने जीवनातील प्रश्न सुटत नाहीत. ज्याच्या हाती सत्ता द्यावी त्यांच्या आंतर मनात नव्या भारताचे स्वप्न पाहणे मनात नसेल तर देशाचे नुकसान होईल. राजकारणात जावून स्वतःचा विकास करण्याची स्वार्थी प्रवृत्ती वाढली आहे. ज्यांनी समाजसेवा करायची तेच लोक राजकीय दावणीला बांधले गेलेत अशावेळी विवेकवादी तत्त्वज्ञानाची हत्या होते आहे.

या पार्श्वभूमीवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारतातील स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्वाचे विचारच आजच्या समाजाला तारू शकतील म्हणून येथे त्यांचे स्वातंत्र्य, समता व बंधुता आणि मानवतेच्या संदर्भातील विचार खूप महत्त्वाचे वाटतात.

शिक्षण ही विकासाची पायवाट आहे. शिक्षणाशिवाय प्रगती शक्य नाही. शिक्षणाचे स्वाभिमान निर्माण झाला पाहिजे. दलित वर्गांनी स्वतः विचार करण्यास शिकले पाहिजे. दलित वर्गांची प्रगती व्हायची असेल तर शासन यंत्रणेत मानाच्या जागा मिळविल्या पाहिजेत त्याशिवाय प्रगती नाही. हा बाबासाहेबांचा विचार होता. त्यामुळे तर आज काही मानाच्या जागांवर दलित आहेत. त्यांनी स्वतःपुरते पाहू नये. आपल्या समाजाचा विचार केला पाहिजे. शिक्षण हीच जीवनातील सर्वात महत्त्वाची बाबा आहे. यासाठी बाबासाहेबांनी मुंबईमध्ये सिद्धार्थ कॉलेजची स्थापना केली. अशा या महामानवाचे व्यक्तिगत जीवन खूप प्रेममय होते.

• बाबासाहेबांचे तत्त्वज्ञान

बाबासाहेबांचे स्वतःचे असे खास तत्त्वज्ञान होते. ते म्हणायचे प्रत्येक माणसाचे जीवनविषयक तत्त्वज्ञान असायलाच हवे कारण प्रत्येकालाच आपल्या वर्तनाचे मापण करण्यासाठी एक मोजपट्टी लागत असते हे काम तत्त्वज्ञान करू शकते. नकारात्मक दृष्टीने भगवत गीतेत प्रतिपादन करण्यात आलेले तत्त्वज्ञान त्यांनी नाकारले. त्यांनी बुद्धिप्रामाण्यवादी तत्त्वाचा स्वीकार केला.

बाबासाहेबांनी आपले सामाजिक तत्त्वज्ञान तीन शब्दांत सांगितले आहे. त्यामध्ये स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुभाव होय. हे तत्त्वज्ञान हे तत्त्वज्ञान बाबासाहेबांनी फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीतून घेतलेले नाही. या त्यांच्या तत्त्वज्ञानाची बीजे बौद्ध धर्मात आहेत. राज्यशास्त्रात नाहीत ही जीवनविषयक तत्त्वज्ञान त्यांना त्यांचे महान गुरु गौतम बुद्धांच्या शिकवणूकीतून प्राप्त झाले आहे. स्वातंत्र्य आणि समतेला महत्त्वाचे स्थान आहे. पण अमर्याद स्वातंत्र्यामुळे समता नष्ट होते. कायदा हा महत्त्वाचा असून तो स्वातंत्र्य आणि समता याचा भंग होण्यापासून संरक्षण करतो. बाबासाहेबांना सर्वात वरचे स्थान बंधुभावाला दिले. तोच स्वातंत्र्य आणि समतेचे रक्षण करतो. बंधुभाव हे मानवतेचे दुसरे नाव आहे. बंधुभावाची बांधणी पवित्र असल्यामुळे त्याचा आदर केलाच पाहिजे. माणसाला माणसासारखे वागवावे हा विचार बंधुभावातून मिळतो.

• बुद्ध आणि त्यांचा धम्म

१५ मार्च १९५६ रोजी डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या 'बुद्ध धम्म' या पुस्तकाची प्रस्तावना लिहिली. बाबासाहेब इंग्रजी चौथ्या इयत्तेची परीक्षा पास झाल्यावर त्यांच्या समाजाने त्यांचा सत्कार केला. या कार्यक्रमात दादा केळुसकर यांनी त्यांना बुद्धांच्या जीवनावरील पुस्तक बक्षीस दिले होते. त्या पुस्तकाच्या वाचनामुळे ते बौद्ध तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासाकडे

वळले. बाबासाहेबांनी लोक नेहमी विचारीत की तुम्ही एम.ए. पीएच.डी. (कोलंबिया), डी.एस्सी (लंडन), एल. एल.डी. (कोलंबिया), डी.लिट (उस्मानिया), बार-अट-लॉ (लंडन) इतक्या उच्च दर्जाचा शिक्षण कसे घेतले आणि बौद्ध धर्माकडे तुम्ही का वळला? यातील पहिल्या प्रश्नाचे उत्तर प्रस्तावनेत देणे बरोबर नाही वाटले. दुसरे असे की बुद्धाचा धम्म त्यांना सर्वोत्तम वाटतो. कोणत्याही धर्माची त्यांच्याशी तुलना होवू शकत नाही. विज्ञान जाणणाऱ्या आधुनिक माणसाला जर धर्म हवाच असेल तर बुद्धाचा धर्म हाच योग्य होय. बाबासाहेबांचे वडील लष्करी अधिकारी होते. त्यांनी बाबासाहेबांना अगदी कडक शिस्तीत वाढविले. त्यांनी बाबासाहेबांना वाचनाचा छंद लावला. बाबासाहेबांनी सर्वधर्माचा सखोल अभ्यास केला होता. बाकीचे धर्म आत्मा, ईश्वर, स्वर्ग, नरक यांच्या भोवती फिरतात. पण बौद्ध धर्माधील प्रज्ञा करुणा व समता ही तत्त्वे त्यांना आवडली होती. बुद्धधर्म हा बहुजन लोकांच्या हिताकरिता सुखाकरिता, त्यांच्यावर प्रेम करण्याकरिता आहे. बौद्ध धर्म मुळापासून शेवटपर्यंत रसासारखा गोड आहे.

बुद्धधर्मात भेदभाव नाही. सर्वत्र समानता आहे. बुद्धधर्म देव आत्मा नाकारतो. माणसाने माणसाशी कशा प्रकारे वागावे हे सांगतो तो वैज्ञानिक दृष्टीकोनाची आणि नीतीशी संबंध सांगणारा आहे. ब्राह्मण आणि पुजाऱ्यांनी हिंदू धर्म बनविला आहे. बौद्ध धर्मात मोक्ष मिळवून देण्यासाठी खिश्चन लोकांसारखे पाद्री नाहीत. आत्म्यास सदगती देणारे यज्ञ नाहीत. बौद्ध धर्मांमुळेच आपले कल्याण होईल म्हणून बाबासाहेबांनी बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला. भगवान बुद्धांनी असे सांगितले की, जगात सर्वत्र दुःख आहे. ९० टक्के लोक दुःख पछाडलेले आहेत. दुःखाने पिडलेल्या त्या गरीब माणसाना मुक्त करणे हे बौद्ध धर्माचे मुख्य काम आहे. अशावेळी म्हणावे वाटते शिक्षणाने माणूस शहाना होतो. त्याच्यात परिवर्तन होते व जीवनाकडे बघण्याच्या वास्तववादी विचारांची पेरणी होते. भगवान गौतम बुद्धांनी ज्ञानाचा प्रकाश म्हणजे शिक्षण होय अशी शिक्षणाची सुंदर व्याख्या केली आहे. गौतम बुद्ध मी देवाचा प्रेषित आहे किंवा देवाचा पुत्र आहे असे मानत नाही तर मानवतावादाची शिकवण देतो. तु तुझाच प्रकाश हो हे मनावर विंबवितो.

• बाबासाहेबांचे तीन गुरु

बाबासाहेबांनी आपल्या जीवनात तीन गुरु मानले. पहिले गुरु गौतम बुद्ध, दुसरे गुरु कबीर त्यांच्याजवळ भेदभाव नव्हता. तिसरे गुरु महात्मा फुले या तीन गुरूंच्या शिकवणीने माझे जीवन बनले आहे. तसेच माझी तीन दैवते आहेत. पहिले दैवत म्हणजे विद्या, दुसरे दैवत विनयशीलता आहे. तिसरे दैवत चारित्र्य किंवा शिलसंवर्धन आहे. चारित्र्य हा व्यक्तिमत्त्वाचा अविभाज्य पैलू आहे. भगवान बुद्ध हे सामाजिक क्रांतीचे जनक होते. भगवान बुद्धांना अनेक परिणामाच्या अनेक मितीच्या, विश्वातील आंतरिक नियमाचा कार्य-कारणभाव ठाऊक होता. माहिती तंत्रज्ञानाच्या लाटेनंतर जैव तंत्रज्ञानाची लाट येत आहे. मानव व मशीन यातील जुने द्वैत लय पावत आहे. विज्ञान स्वतःच्या मर्यादा ओळखून अगम्य प्रश्नांच्या शोधात तत्त्वज्ञानाच्या मूलगामी क्षेत्रात प्रवेश करीत आहे. अशावेळी गौतम बुद्धांचे तत्त्वज्ञान महान ठरत आहे. म्हणून असे म्हणावे वाटते की,

ज्ञानसूर्या
बुद्धी हे तुमच्या लढण्याचे शस्त्र होते
ज्ञानाचे कण नि कण
ही तुमची भूक होती
ग्रंथ नी ग्रंथ
ही तुमची संपत्ती होती
समाज्याचे चिंतन मनन
समाज वाचन हाच
तुमचा ध्यास होता
ज्ञान सूर्या
आमच्या दुःख आणि वेदनांचे ओझे
तुमच्या बलदंड खांद्यावर घेतलेस
स्व सुखाचा स्पर्श तुम्हा झालाच नाही
तुमचे जगणे होते मानव मुक्तीसाठी
तुमचे जीवन तत्त्वज्ञान होते
सामाजिक क्रांतीसाठी

जनतेच्या शांतीसाठी

• बाबासाहेब एक मायेची पाखर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आपल्या घरातील नोकरावरही मायेची पाखर घालणारे महापुरुष होते. भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य आपल्या समाजाच्या कल्याणासाठी खर्च केले. हजारो वर्षांच्या धार्मिक गुलामगिरीच्या शंखलातून आपल्या बांधवाना मुक्त करण्यासाठी आपले सारे आयुष्य वेचले. अख्या रात्री जागून चिंतन, मनन केले. तरुणांना शिका संघटित व्हा आणि संघर्ष करा हा महान विचार दिला. भारताच्या राज्यघटनेचे ते शिल्पकार ठरले.

बाबासाहेब दिल्लीत असताना त्यांची सेवा करण्याची संधी तब्बल नऊ वर्षे सुदाम गेनू गंगावने यांना मिळाली. बाबासाहेबांच्या अनेक आठवणी त्यांनी सांगितल्या. बाबासाहेब कायदा मंत्री झाल्यानंतर त्याचा मुक्काम राजधानीत असायचा. २६, अलिपूर रोडवरील प्रशस्त बंगल्यात बाबासाहेबांचे व माईसाहेबांचे वास्तव्य होते. घरकामासाठी साताऱ्यामधील सुदाम गंगावने हे बाबासाहेबांकडे नोकरीस आले. खाऊन-पिऊन ३० रुपये दरमहा आणि कपडे लंते असे ठरलेल्या केवळ अठरा एकोणीस वर्षांच्या सुदामाचे फारशा गरजा नव्हत्या. सुदाम पैशासाठी काम करत नव्हते तर बाबासाहेबांची सेवा करण्याची संधी मिळाल्याने ते आनंदी होते. बाबासाहेबांनी त्यांचा पगारही सुरु ठेवला. शिवाय त्यांच्या नावे दरवर्षी 50 रूपयांचे पोस्टाचे बचत पत्र घेणे सुरु केले.

बाबासाहेबांच्या घरी एक ड्रायव्हर आणि स्वयंपाकी एवढीच बाहेरची मंडळी होती. हे दोघेही नेपाळी होते. ते बाबासाहेबांना साहेबच म्हणत असत. नेहमीच्या जेवणाचा कंटाळा आला की ते स्वयंपाकाला परदेशी पद्धतीचे जेवण करायला सांगत असत. त्याचा कंटाळा आला की मराठी पद्धतीचे जेवण करत त्यांना बोंबलाची चटणी आणि गरम बाजरीची भाकरी आवडत असे. मांसाहारही चिकण बिर्याणी आवडे. दुपारचे जेवण ते एक वाजता घेत असत. रात्री उशीरापर्यंत वाचन करत. संसदेचे अधिवेशन सुरु झाले की ते लवकर उठत. उठल्यावर दोन कप चहा घेत. त्यानंतर वर्तमान पत्र वाचीत. अंधोळीपूर्वी ते मसाज करून घेत असत. त्यांचा नेपाळी ड्रायव्हर मसाजमध्ये तरबेज होता. नंतर ते व्यायामामध्ये दंड, बैठका, सूर्यनमस्कार करत. अंधोळीनंतर हाफ फ्राय ब्रेड असे. ग्लासभर दुधात बारीक घालून बदाम घेत असत. अधिवेशन नसेल तेव्हा दुपारी दोनपर्यंत वाचन करत असत. दुपारी थोडी वाम कुंशी संध्याकाळी उठल्यावर चहा घेऊन गाडीतून फिरायला जात. त्यावेळी पुस्तक खरेदीत गुंग होत. घरी परतल्यानंतर पुन्हा ज्ञानसाधना, रात्री साडेनऊ वाजता जेवणाची आठवण करून द्यावी लागे. रात्री बिछान्यावर पडल्यानंतर पुन्हा वाचन चाले.

बाबासाहेब प्राण्यावर प्रेम करत. घरात एक इंग्लिश कुत्री होती तिचे नाव मोहिनी होते. संसदेव्यतिरिक्त बाहेर जाताना नेहमी तिला आपल्याबरोबर घेऊन जात. बाबासाहेबांनी कोंबड्याही पाळल्या होत्या. त्याची रोज अंडी मिळत ते स्वतः कोंबड्यांना खाणे घालीत. त्यांची निगा माळी राखत असे. बंगला प्रशस्त होता. बंगल्याच्या आवारात भाजीपाल्याची लागवड केलेले असायला तेथे माळी हे नेपाळीच होते.

एकदा बाबासाहेबांच्या घरी असलेल्या सुदामाला नारूचा आजार झाला. बाबासाहेबांनी त्याला इस्पितळात दाखल केले त्याची काळजी घेतली. बाबासाहेबांनी संसदेत मांडलेल्या हिंदू कोड बिलाचा विरोध झाला. नेहरूंचा पाठिंबा असूनही ते विधेयक बारगळले त्यामुळे बाबासाहेब खूप उद्ध्वग्न झाले आणि कायदे मंत्रीपदाचा राजीनामा पंतप्रधान नेहरू यांच्याकडे दिला. पंडित नेहरू बाबासाहेबांच्या घरी दोन वेळा आले. पण त्यांनी आपला निर्णय बदलला नाही.

बाबासाहेब सहकुटूंब काठमांडूला गेले. तेथून परत आल्यानंतर त्यांची तबबेत बिघडली. मुंबईला बौद्धधर्म संमेलन होते. पण बाबासाहेबांची प्रकृती बिघडल्यामुळे ते रद्द झाले. बाबासाहेबांनी भोजन केले त्यांना अस्वस्थ वाटू लागले. नेहमीच आणि बिछान्यावर पडले त्यांना डोळा लागला तो कायमचा. नानक चंद रतू हे बाबासाहेब आंबेडकरांचे खाजगी सचिव म्हणून १६ वर्षे त्यांनी अगदी निष्ठेने काम केले. त्यांनी डॉ. बाबासाहेबांची १९४० पासून ६ डिसेंबर १९५६ पर्यंत सेवा केली.

डॉ. बाबासाहेबांचे कोल्हापूरशी नाते

भाई माधवराव बागल हे परिवर्तनाचे पुरस्कर्ते होते. त्यांनी १९५० साली बिंदू चौकात महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे पुतळा उभारले. डॉ. बाबासाहेबांचा हा जगातील पहिला पुतळा असावा. १९५२ साली राजाराम महाविद्यालयाच्या स्नेहसंमेलनासाठी कोल्हापूरला बाबासाहेब आले होते. त्यावेळी दा. म. शिर्के यांनी हा पुतळा दाखवला तो प्रसंग पाहण्याचे भाग्य माजी आमदार बाबूराव धारवाडे यांना मिळाले. त्या प्रसंगाबद्दल बाबूराव धारवाडे म्हणाले होते की 'मी वाघ पाहिला.'

बाबासाहेबांच्या निकट जवळच्या व्यक्ती म्हणून नानकचंद रतू, कोल्हापूरच्या करवीर तालुक्यातील सांगवडे गावचे कालकथित शामराव जाधव हे एक होत. सन १९४२ ते १९५६ पर्यंत बाबासाहेबांच्या सोबत होते. त्यांना मुंबईतील 'राजगृह'

येथे घरातील दैनंदिन कामे, ग्रंथालयाची देखभाल करण्याचे काम सोपविले होते. बाबासाहेब कायदा मंत्री झाल्यानंतर ते दिल्लीला गेले व बाबासाहेबांचे खाजगी सचिव म्हणून काम करत होते. त्यांच्याकडे बुद्धीचातुर्य निःस्वार्थी हे गुण होते. आंबेडकरांच्या पत्नी माईसाहेब यांचाही त्यांच्यावर खूप विश्वास होता. १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या लाखो अनुयांसाह बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली या सोहळ्यास ते हजर होते. बाबासाहेबांना वृत्तपत्रातील लेख वाचन दाखवित असत. अशाच एका मध्यरात्री बाबासाहेबांनी बंगल्यातील सर्वांना उठविले आणि शामराव यांना एक किलो पेढे आणावयास सांगितले बाबासाहेबांचा चेहरा आनंदून गेलेला होता. रात्रीच्या वेळी दिल्लीतील मिठाईवाल्यास उठवून १ किलो पेढे आणले. बाबांनी ते पेढे सर्वांना वाटायला सांगितले आणि त्यामागील रहस्य कळले ते रहस्य म्हणजेच ऐतिहासिक बुद्ध आणि त्यांचा धम्म हा ग्रंथ लिहून पूर्ण केला होता. त्यावेळी बाबासाहेब म्हणाले की, आज मी बुद्धांच्या ऋणातून मुक्त झालो.

या वामनदादा कर्डकांच्या गाण्यातील ओळींनी समारोप करतो.

जरी संकटाची काळरात्र होती
तरी भीमराया तुझी साथ होती
तुझी तेवण्याची सुरवात होती
प्रकाशात माझी पिढी न्हात होती.
गणतीच माझी गुलामात होती
जिंदगीत माझी सलामात होती
तोडलिस माझी गुलामीची बेडी
अशी झुंजणारी तुझी जात होती

संदर्भग्रंथ

- १) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, 'अनुभव आणि आठवणी', नानक चंद रत्नू, भाषांतर : भास्कर लक्ष्मणभोळे, आवृत्ती पहिली १९९८.
- २) भारतरत्न डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर अनुवादक, घनःश्याम तळवरकर, प्रा. म.भि. चिटणीस, शां.ग.रेगे, प्रकाशक अर्जुन देसाई, एक्सप्रेस पब्लिशिंग हाऊस, कोल्हापूर
- ३) महामानव, प्रा. रतनलाल सोनग्रा, स्नेहबंध प्रकाशन, नारायण पेठ, पुणे.
- ४) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाषणे भाग ३, १९४६ ते १९५६ महाराष्ट्र शासन २०१६
- ५) दुःखाचा देश आणि बुद्ध अलोक श्रीवास्तव –हिंदी कविता अनुवाद रावसाहेब कसबे.
- ६) महायोगी गौतम बुद्ध, डॉ. सुभाष के देसाई, प्रकाशक, सर्जेराव के देसाई, २००९.